

WALLENBERG ÁRNYÉKÁBAN –PER ANGER, A CSENDES HŐS

„Koncentráltunk...az egész követség egy dologra koncentrált.
Menteni...megpróbálni emberéleteket menteni.”

(Per Anger)

Bevezetés

A magyarországi zsidóság holokausztjának tragédiája 1944. május 14-én, a vidéken élő izraeliták deportálásával kezdődött és hosszú hónapokig senki sem volt képes megállítani azt. Ezzel egyidőben azonban, több jószándékú ember közreműködésével megindultak a mentési akciók is. Az elmúlt évtizedekben éppúgy, mint napjainkban, szinte mindenkinek egyedül Raoul Wallenberg neve jut eszébe, amikor a budapesti zsidók 1944-es megmentéséről esik szó. Ám rajta kívül sokan mások, köztük diplomaták is hatalmas erőfeszítésekkel mentették az üldözötteket, köztük Per Anger, a svéd követség titkára, Wallenberg munkatársa (Matz,2012).

Káosz és zűrzavar idején gyakran kihívásnak tekintjük és késztetést érzünk arra, hogy előlépjünk a tömegből és változtassunk a világon, függetlenül attól, hogy van-e bátorságunk ezt megtenni vagy sem (Dick, 2019). Az emberiség történelmének legsötétebb pillanataiban is mindig voltak olyanok, akik kiléptek a világosságra, hogy fénysugarat ragyogjanak a világra. Mindig akadt olyan ember, akinek volt bátorsága, lelkesedése, elkötelezettsége, hogy kiálljon az emberiség, a szabadság és az emberi jogok mellett. Néha saját életét és biztonságát szorította háttérbe, hogy teljesen idegeneknek segítsen (Metzler, 2020). Egy hős, aki a második világháború alatt zsidók ezreit mentette meg, Per Anger svéd diplomata – vélekedik egyáltalán nem túlzó pátoossal Jones (2017). Anger rendületlen bátorságával és elkötelezettségével sokszor saját személyes biztonságával nem törődve számtalan európai zsidónak segített megmenekülni a náci üldöztetés elől. Bár az ő neve kevésbé ismert, mint Oscar Schindleré vagy Raoul Wallenbergé, Anger minden lehetséges eszközt megragadott annak érdekében, hogy segítse a zsidókat az üldöztetés előli menekülésben. Csendes hős volt, aki egyszer sem nyúlt fegyverhez, nem folyamodott erőszakhoz céljainak elérése érdekében. Szívére és lelkiismeretére hallgatva követte a belső parancsot, mellyel ártatlan emberek ezreinek életét mentette meg. Tisztességes és bátor, szerény, visszahúzódó természetű emberként emlékeznek rá (Jones, 2007).

Huttenbach (2003) sajnálatosnak, egyben igazságtalannak tartja, hogy néhány holokauszt kutatótól eltekintve, kevesen hallottak Per Angerről („In Memoriam: Ambassador Per Anger”, 2003).

Ezt a hiányt kívánja pótolni ez a tanulmány azzal a nem titkolt szándékkal, hogy Per Anger önfeláldozó tevékenységének bemutatásán túlmenően megismerjük őt, mint embert, betekintést kapjunk kapcsolataiba, magánéletébe és emléket állítsunk a „csendes hősnek”.

Az a tény, hogy Per Anger magyar zsidók tízezreit mentette meg, azt bizonyítja, hogy igyekezete nem volt hiábavaló. Per Anger erőfeszítései nélkül a holokauszt áldozatainak száma jóval magasabb lett volna. Tevékenysége mindig emlékeztetni fog arra, hogy a világban sajnos nagyon kevés bátor és önfeláldozó ember van, inkább énközpontú és önző egyének léteznek, akik a jólétüket helyezik előtérbe és nem az emberiséget. A világszerte zajló események manapság is rávilágítanak arra, hogy több önfeláldozó emberre lenne szükség akkor is, ha nem könnyű vagy „kényelmes”, amit ők tesznek (Kaplan, 2018).

1. A korai évek

Per Johan Valentine Anger 1913. december 7-én született Göteborgban, David és Elsa Anger gyermekeként. Jogot tanult a Stockholmi Egyetemen (Bartrop, 2016; Metzler 2020), később tudományos fokozatot szerzett az Uppsalai Egyetemen („Per Anger: Raoul Wallenberg Colleague In Budapest”, 2017). Röviddel azután, hogy lediplomázott, 1939 novemberében, ugyanazon a napon, amikor a Szovjetunió és Finnország között kitört a háború, Per Angert besorozták a hadsereghez (Metzler, 2020).

Az Anger család 1916-ban érkezett Stockholmba, a város meglehetősen szegény déli részén éltek a Danviksgatan 1 szám alatt, mielőtt 1930-ban egy városi tömbházba költöztek. Az 1930-as évektől az apja és két nagybátyja kiemelkedő pozíciókat töltött be. Az apa, David, mérnök volt, a stockholmi városi közigazgatásban dolgozott. 1935-1951-ig Stockholm város útépitő hivatalának vezetőjeként gyakran nyilatkozott a napilapoknak a város tervezésével és a tömegközlekedés új fejlesztéseivel kapcsolatban. Per Anger nagybátyja, Filip Anger a féhérgalléros szakszervezet, a Daco elnöke volt, majd az 1944-ben alapított hatalmas TCO-hoz került. 1942-től Stockholmban a Jobb párt (Högerpartiet) képviselőjelöltje volt. David Anger bátyja, Folke Anger, Per nagybátyja az 1920-as évek óta a Jobb párt tagja volt, később megválasztották a párt ügyvezető igazgatójává. 1932-1936 között az AB Osram-Elektra vállalatnál beosztottként dolgozott, majd 1937-ben a cég értékesítési vezetője lett. 1933. május 21-én Folke Anger feleségül vette a német tulajdonú AB Osram-Elektra tulajdonosa, Edvard Henke lányát, Sigrun Henkét.

Per Anger testvére, Jan Anger újonc pilóta volt a svéd légierőnél. 1936. november 3-án lezuhant és meghalt Ljungbyhednél egy Tiger Moth fedélzetén.

1932-ben Per Anger megismerte Forgács Vilmost, amikor a Tungsram a magyar Orion rádióvevők gyártójává vált. Ennek az ismeretségnek köszönhetően Forgács Vilmos és Wohl Hugó, az Orion Rádiógyár vezérigazgatója, Per Angerrel együtt vettek részt Raoul Wallenberg 1944. évi mentőakcióiban. Valószínűleg ebben az időszakban vette fel Per Anger a kapcsolatot Raoul Wallenberg köreivel, ismeretséget alakított ki magas rangú katonatisztekkel, félkatonai, üzleti, német tulajdonú vállalatokkal, iskolai végzettsége révén, rokonainak, a családi események vendégeinek köszönhetően (Jangfeld, 2014; „Per Anger: Raoul Wallenberg Colleague In Budapest”, 2017).

2. A kezdetek: Berlin, Svédország 1940-1941.

A hadseregben töltött rövid időt követően a Külügyminisztérium gyakornoki állást ajánlott neki a németországi Berlinben, a svéd követségen. 1940 januárjában Per Anger befejezte a katonai szolgálatot a hadseregnél és még ennek a hónapnak a végén Berlinbe érkezett. Fialat volt és

tapasztalatlan, amikor megkezdődött diplomáciai karrierje (Metzler, 2020). A II. világháború ekkor már öt hónapja tartott. Per Angert pályafutása elején a követség kereskedelmi részlegére helyezték, ahol Svédország és Németország kereskedelmi kapcsolatainak területén tevékenykedett. Ebben az időben találkozott először a náci Németország zsidóüldözéseivel (Yad Washem, 2020) és szembesült azzal, hogy Hitler propagandagépezete mennyire elbűvölte a német lakosságot és mekkora hatást gyakorolt az emberekre, különösen a fiatalokra.

A legdrámaibb pillanat azonban ezekben az időkben akkor jött el, amikor a követség a földalatti mozgalmaktól tudomást szerzett a náci Németország Norvégia és Dánia ellen készülő támadásáról. Bár Svédország szerepe bizonytalan volt a tervben, mivel ezek az országok Svédország szomszédjai, fontos volt, hogy Svédország értesüljön a közelében várható eseményekről. Angert jelölték ki arra a feladatra, hogy kódolt üzenetet formájában figyelmeztetést küldjön a svéd államnak a közelebbi támadásról, amit ő azonnal végre is hajtott (Jones, 2017). Anger visszaemlékezései szerint azon az éjszakán nem tudott elaludni, forgolódott az ágyában és folyton az járt a fejében, hogy esetleg hibásan küldte el a rejtjelet, ami miatt a Külügyminisztérium nem tudta az üzenetet értelmezni, és egyszer majd azt fogja olvasni a történelemkönyvekben, hogy „Per Anger svéd attasé miatt Svédországot meglepetésként érte a német hadsereg támadása” (Metzler, 2020).

Az üzenetet Anger helyesen továbbította, azonban a svéd Külügyminisztérium könnyelműen nem vett tudomást arról és nem figyelmeztette a szomszédos országokat a közeledő támadásra. Néhány nappal később a követség kétségbeesetten küldött egy sokkal megbízhatóbb forrásból származó újabb üzenetet a Külügyminisztériumnak. Ezt most komolyan vették és figyelmeztették Norvégiát. Kut norvég külügyminiszter felhívta a német katonai attasét és megkérdezte, hogy pontosak-e az értesülései. Németország természetesen mindent tagadott. Másnap ugyanez a tiszttartó átvette Oslo felett az irányítást (Metzler, 2020; Jones, 2017).

1941 júniusában Anger visszatért Stockholmba és megkezdte svédországi diplomáciai szolgálatát. 1942 márciusáig a külkereskedelmi osztályon a svéd-magyar kereskedelmi kapcsolatok részlegén dolgozott. Munkája elsősorban a magyar élelmiszer behozatalára irányult a svéd acélért cserébe (Metzler, 2020).

3. Érkezés a budapesti követségre

1942. június 12-én Per Angert kinevezték Svédország magyarországi követségének második titkárává Budapesten. November 26-án kezdte meg munkáját. A budapesti svéd követség ekkor nagyon kicsi volt. Carl Ivan Danielsson miniszter a nagykövettel volt egyenértékű, őt Per Anger követte a rangsorban. Formálisan ő volt a második titkár, de a jegyzőkönyvek tanúsága szerint az első titkár feladatait látta el.

Per Anger főként még mindig a svéd-magyar kereskedelmi kapcsolatokon dolgozott. Budapestre érkezésétől a német megszállásig eltelt éveket Anger viszonylag harmonikusnak jellemezte. Nem volt élelmiszerhiány, nyitva tartottak az éttermek, ahol cigányzenészek muzsikáltak, ugyan úgy, mint a háború előtt. A zsidókat már abban az időben is hátrányosan megkülönböztették, nem voltak ugyanolyan jogaik, mint másoknak, de helyzetük nem volt olyan drámai, mint amilyenné a német megszállást követően vált (Metzler, 2020).

4. A mentőakció kezdete

1944. március 19-én, amikor Németország megtámadta Magyarországot, a helyzet kritikussá vált. Per Anger testközelből látta a náci üldöztetés kegyetlenségeit. Egyik napról a másikra megdöbbenve figyelt fel arra, hogy minden harmadik vagy negyedik ember az utcán sárga Dávid-csillagot viselt, amely szimbólumot kénytelenek voltak ruhájukon hordani zsidó származásuk jelöléseként. Nem sokkal később a németek elkezdték összegyűjteni a zsidókat abból a célból, hogy Európa más részein fekvő koncentrációs táborokba hurcolják őket. A haláltáborokból érkező tömeges népi pánikról szóló jelentésektől elborzadva Anger úgy érezte, hogy cselekednie kell. Magas rangú diplomataként rájött arra, hogy lehetősége van olyan módon segíteni, ahogyan csak kevesen tudnak (Jones, 2017).

„A megszállást követő első napokban nem tehattünk sokat, mert fogalmunk sem volt arról, mi fog történni. Nyilvánvalóvá vált, hogy nehéz idők jönnek a zsidó emberekre, és néhány napon belül elkezdődik az üldöztetésük. Ekkor kénytelenek voltunk mozgósítani az erőinket. Ettől a pillanattól kezdve félretettünk mindent, ami Svédországgal folytatott kereskedelemmel, vagy a követségen folyó egyéb szokásos teendővel volt kapcsolatos, és koncentráltunk... az egész követség egy dologra koncentrált. Menteni... megpróbálni emberéleteket menteni” (Metzler, 2020; Jones, 2017). „Mit tehattunk? Sorban álltak az emberek a követségek előtt, segítségért könyörögtek ... Mit tehattunk volna? Semmiféle útmutatást nem kaptunk arról, hogyan menthetnénk meg más nemzetiségű embereket is...” (Yad Vashem, 2020).

Per Angernek támadt az az ötlete, hogy állítsanak ki ideiglenes útleveleket a svéd kapcsolatokkal rendelkező magyar zsidóknak. Ez a fajta útlevél valójában olyan útiokmány volt, amelyet azoknak a svéd állampolgároknak adtak ki külföldön, akik elveszítették eredeti útleveleiket. Az első ilyen útlevelet Wohl Hugó, az Orion Rádiógyár vezérigazgatója kapta, a másodikat Forgács Vilmos, aki műszaki igazgató volt az Orion Rádiógyárban. Az útleveleknek köszönhetően családjukkal együtt menekültek meg a deportálástól (Jangfeld, 2014). Danielsson miniszter hozzájárulását adta az ideiglenes útlevelek kiállításához, de kifejezésre juttatta, hogy azokkal kapcsolatban minden felelősséget Per Angernek kell vállalnia. Danielsson közbenjárására a Svéd Külügyminisztérium is jóváhagyta az útleveleket. Mezey Dénesnek – aki a budapesti svéd követség ügyvezetője volt abban az időben – a magyar hatóságokkal kialakítottj kapcsolatának köszönhetően sikerült elérnie, hogy az ilyen útlevéllel rendelkezőket ismerjék el svéd állampolgárként, és, hogy ne kelljen viselniük a sárga Dávid-csillagot. Az ideiglenes útlevél segítségével menekült meg a Nobel-díjas Szent-Györgyi Albert is (Jangfeld, 2014; Szent-Györgyi, 1963). Bár ezek a dokumentumok nem feleltek meg a nemzetközi jog által előírt törvényi feltételeknek (Metzler, 2020), segítségükkel elkerülhetővé vált a deportálás.

A követségen az ideiglenes útleveleken kívül oltalomleveleket és útlevél-igazolványokat is kiállítottak. Ezek azt igazolták, hogy tulajdonosa jogosult a Svédországba való beutazásra jogosító útlevélre (Jangfeld, 2014). Több mint 700 ilyen ideiglenes útlevelet és igazolást állítottak ki, melynek hamarosan elterjedt a híre a zsidók körében Budapesten (Bartrop, 2016; Metzler, 2020; Jones, 2017; 2003, „In Memoriam: Ambassador Per Anger”, 2003). Anger olyan titkosan működő csoportokkal is együtt dolgozott, amelyek ruházatot, ételt és gyógyszert is szállítottak a mentési műveletekhez (Jones, 2017).

A követség teljes személyzete és a Svéd Vöröskereszt képviselői is éjjel-nappal a kérelmek feldolgozásán fáradoztak, Stockholm utasításai alapján nem ritkán el is utasítottak néhányat.

Anger szerint a dokumentumban a következő szöveg szerepelt: „Ezúton igazoljuk, hogy John Doe svéd rokonai Svédországban laknak, aki az ő nevében fordult a svéd illetékes hatósághoz állampolgárságért, amelyről hamarosan döntés születik. Ennél fogva a követség felszólítja úgy a polgári, mint a katonai hatóságokat, hogy eljárásaik során vegyék ezt figyelembe John Doe vonatkozásában” (Yahil, 2011).

1944. március 19-től a felszabadulásig Danielsson, Per Anger attasé és mások visszaemlékezései szerint a követség szó szerint ostrom alatt állt, a kétségbeesett emberek, elsősorban a zsidók, védelemért könyörögtek a svédeknel. A legtöbb embernek tudomása volt róla, hogy a svéd kormány hajlandó volt segítséget nyújtani és védelemben részesíteni a náci által fenyegetett zsidókat (Levine, 2015). A helyzet drámaivá vált. Azonnal cselekedni kellett.

5. Wallenberg Budapesten

1944 tavaszán az Amerikai Háborús Menekültügyi Testület, a Svéd Külügyminisztérium és a Zsidó Világkongresszus között tárgyalások kezdődtek arról, hogy küldjenek Magyarországra egy alkalmas embert, akinek feladata a magyarországi zsidók megmentésének irányítása (Jones, 2017; Lewis, 2002). Raoul Wallenbergre, az ismert svéd építésze, üzletemberre és diplomataire esett a választás, akit korábbi humanitárius tevékenysége tett alkalmassá a megbízatás ellátására. Vagyonos svéd családba született, gondtalanul élhetett volna hazájában. Ennek ellenére – vagy éppen ezért, mert ennek ismeretében jövetelének valódi célja a kívülállókban fel sem merült – vállalta, hogy a svéd követség attaséjaként Budapestre jön segíteni a magyar főváros több mint kétszázézer, szorongatott helyzetben lévő zsidó közösségének. Hivatalos követségi titkár kinevezést kapott, 1944. július 9-én megérkezett Budapestre és kihasználva a diplomáciai mentességet (Houghton, 2003) azonnal bekapcsolódott a követségen folyó mentőmunkába (Metzler, 2020; Jones, 2017), amelyet a svéd küldöttség munkatársai, különösen Anger és Danielsson már megkezdtek (Jangfeld, 2014). "Védett házakat" hozott létre városszerte, jóléti és egészségügyi létesítményekkel, ahol a magyar zsidók el tudtak rejtőzni, amíg biztonságosan más országba tudták szállítani őket (Yad Washem, 2020). Létrehozta a követségen az ú. n. B-ügyosztályt „annak érdekében, hogy minden pillanatban a helyzetnek megfelelő intézkedést” tegyen, „lehetőleg úgy, hogy ne kelljen hozzá mindig engedély”. Alkalmazott „mintegy száz, lényegében önkéntes dolgozót, köztük zsidó származásúakat is, de olyanokat, akik nem kötelesek csillagot viselni”. Egy héttel később a B-ügyosztályon már negyvenen dolgoztak, legtöbbször üzletember és ügyvéd volt, Per Anger korábbi összekötői. A mentőmunkát részlegekbe szerveződve, összehangoltan segítették. Az alkalmazottak között volt Wohl Hugó, és Forgács Vilmos, őket Anger még 1932-ben ismerte meg (Jangfeld, 2014).

Wallenberg áttekintette az érkezése előtt használt dokumentumokat, az ideiglenes útleveleket, a vízumigazolásokat és a Vöröskereszt védőleveleit, majd egy kis szünet után azt mondta: "Azt hiszem, van ötletem egy új és talán hatékonyabb dokumentumra". Felvetette egy új okirat, a védőútlevel – Schutzpasse – ötletét, amely szerinte sokkal hatékonyabb lehetne. Wallenberg tisztában volt azzal, hogy az aláírásokkal, pecsétekkel és bélyegzőkkel ellátott, színesben nyomtatott, feltűnő „útlevelek” milyen hatással voltak a németekre. Az eredmény egy sárga és kék színben nyomtatott okmány volt, rajta a Hármaskorona – a svéd állam nemzeti jelképe – és a miniszter aláírása. Ezeknek a dokumentumoknak semmilyen joghatása nem volt, de a németek és a magyarok is tiszteletben tartották őket (Jangfeld, 2014; Jones, 2017; Metzler,

2020; Raskin, 2009). A Schutzpasse azt tanúsította, hogy tulajdonosa „a svéd külügyminisztérium által jóváhagyott repatriálás keretében” rövidesen Svédországba utazik. Addig személye és lakása „a budapesti Királyi Svéd Követség oltalma alatt áll”. A védőútlevél egy útra szolt, Svédországba való kiutazáshoz volt érvényes (Jangfeld, 2014).

1944 augusztusában Per Anger Stockholmba utazott még több erősítést kérni a követség számára. Az új emberek Lars Berg attasé, az adminisztrátor Göte Carlsson és a svéd "Save The Children" képviselője, Asta Nilsson lettek. Yngve Ekmark konzul is csatlakozott a követséghez, aki élelmiszerek, ruhák és gyógyszerek raktározását, elosztását szervezte a mentőművelethez (Metzler, 2020).

Wallenberg és Per Anger igyekezett új módszereket kitalálni, amellyel még több zsidó életét menthetik meg. A két férfi rendszeresen szembeszállt a német katonákkal, a táborok felé tartó vonatokról szó szerint leszedték a zsidókat, és elrejtették őket a főváros körüli „védett házakban” (Lewis, 2002; The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2020).

A Los Angeles Times egyik interjújában Angertől megkérdezték, részt vett-e valaha a zsidók közvetlen megmentésében. Szerényen azt válaszolta, hogy néha felhívta Wallenberg, aki arra kérte, hogy menjen a vasútállomásra, hogy megmentse az embereket a deportálásoktól, amikor őt megátolta valami abban, hogy maga tegye ezt meg.

Íme, hogyan írta le Anger ezt a helyzetet:

„Amikor Wallenberg egy napon valahol máshol volt, én mentem az állomásra, ahonnan indult a vonat a zsidók deportálására. Nem volt idő diplomáciai úton kapcsolatba lépni a németekkel. Elmagyaráztam, hogy szörnyű hibát követnek el, mert a deportálásra váró zsidóknak svéd védőokmányaik vannak. Ha nem engedik őket azonnal szabadon, kénytelen leszek Veesenmayert értesíteni a történekről. A német vonat parancsnoka nem merete vállalni azt a kockázatot, hogy feljelensték a rettegett Veesenmayernél. Odamentem a vagonokhoz, hogy nevükön szólítsam az embereket, de csak két zsidónak volt védőokmánya. A jelenlévő magyar rendőr, Batizfalvy segítségével, aki titokban együttműködött Wallenberggel és velem, sikerült az SS parancsnokok ellenére 150 zsidóval elhagyni az állomást a szabadság felé, közülük 148-at védőokmány nélkül” (Metzler, 2020).

6. A halálmenet

A németek a megszállás alatt a „végső megoldást” teljes mértékben megvalósították. Adolf Eichmann Magyarországra küldték, hogy véghez vigye az ország zsidó lakosságának deportálását, és körülbelül tíz hét alatt 437 000 zsidót küldtek a halálba a megszállt Lengyelországban, Auschwitz haláltáborában. A zsidókat az egész országból terelték a főváros felé, úgy szállították őket, mint a szarvasmarhákat, vagy csak mint SZÁMokat tartották őket nyilván.

De a segítség bár nem mindenkinek, csak néhányuk számára olyan váratlan helyről érkezett, ahol addig a pillanatig némán, hidegen szemlélték az eseményeket és csak vonakodva voltak hajlandók helyesen cselekedni, amikor a legnagyobb szükség volt rájuk. A külföldi diplomaták előljáráik beleegyezésével vagy éppen anélkül kezdtek el lépéseket tenni, hogy támogassák és segítsék azokat, akik számára közeleg a halál. A Budapestre küldött diplomaták munkához láttak. Végül az emberiség felébredt az évek óta tartó álomból és közönyből. Azok számára,

akik élni és túlélni akartak, minden eszközt és minden lehetőséget megragadtak, és minden követ megmozgattak értük (Kaplan, 2018).

1944. november 10-én a szovjetek és az amerikaiak Magyarország vasútvonalait bombázták, lehetetlenné téve ezzel a zsidók vonatokkal történő deportálását Auschwitzba. Adolf Eichmann úgy döntött, hogy a budapesti zsidók gyalog tegyék meg a mintegy 180 kilométeres távolságot a magyar-osztrák határállomásig, Hegyeshalomig. A védőokmányok ezúttal nem segítettek. Per Anger könyvében leírja, hogy "emberek ezreit vitték el, miközben ők csak álltak és nézték ezt".

1944 novemberében több ezer budapesti zsidó, köztük nők és gyermekek kényszerültek „halálmenetre” Hegyeshalomig, az osztrák határig. Wallenberg és Per Anger élelmet és ruhát szállító teherautók kötelékével követték őket, ők maguk pedig gyógyszert osztottak a haldoklóknak, élelmet és ruhát pedig a menetelőknek. Emberfeletti erőfeszítéssel mintegy 500 embert sikerült kiszabadítani és visszaszállítani Budapestre, sok esetben tiszta blöffölés eredményeként. Wallenberg olyan meggyőzően tárgyalt a megdöbbsent SS tisztekkel, hogy azok átadták neki azokat az embereket is, akikről azt állította, hogy rendelkezik védő útlevelemmel (Plunka, 2012). Eichmann azzal fenyegetőzött, hogy megöli Angert, „Judenhund Wallenbergként” emlegetve őt (Wallenrod, 2007). Wallenberg és Anger azonban nem adták fel, újabb és újabb utak alkalmával néha szó szerinti kiragadták az embereket a halálmenetekből és vittek vissza őket Budapestre (Metzler, 2020). Ez a munka egyre veszélyesebb körülmények között folytatódott, egészen addig, amíg a szovjethadsereg bevonult az országba („About Per Anger”, 2020).

Anger a következőket írta a halálmenetnél tett autótútkjáról:

„1944 decemberének első napjainak egyikén Wallenberg és én autóval hajtottunk el a zsidók menetoszlopa mellett. Áthaladtunk ezeknek a nyomorúságos embereknek a tömegén, több volt a halott köztük, mint az élő. Szürke arccal haladtak előre, támoltyogva, a katonák puskatusainak ütései kísérték útjukat. Az utat holttestek borították. Az autónk élelemmel volt teli, amit a tiltás ellenére is sikerült szétosztanunk. Hegyeshalomnál láthattuk, hogy a megérkezetteket miként adták át egy, Eichmann vezetése alatt álló német SS különítménynek, akik úgy számolták meg őket, akár a szarvasmarhákat. „489 – egyezik”. A magyar hivatalnok elismervényt kapott arról, hogy szám szerint minden rendben van (Lester, 1982).

A halálmenet Hegyeshalomnál 1944. december 10-én ért véget. Addig 37 ezer zsidót küldtek halálmenetbe Budapestre, 27 ezer érkezett a határállomásra (Metzler, 2020).

7. A szovjetek megérkezése és a háború vége

Amikor a szovjet csapatok a háború végén megközelítették Budapestet, a nagy kockázat miatt a külügyminisztérium felajánlotta a svéd követségnek az ország elhagyásának lehetőségét. A bombák és gránátok kereszttüze és a nyilasok életveszélyes fenyegetéseinek ellenére sokan, akik a követségen humanitáriusmunkát végeztek, nem voltak hajlandók felhagyni életmentő tevékenységükkel, köztük Anger és Wallenberg sem (Metzler, 2020). „Menet közben bombák hullottak körülöttünk – emlékszik Anger. – Többször le kellett fékeznünk, mert az utat hullák, lótetemek, kidőlt fák és házak törmelékei torlaszolták el. De Raoul egy pillanatra sem habozott. Kérdeztem tőle, nem fél-e. Megvallom, néha félelmetes – felelte –, de nincs más választásom” (Jangfeld, 2014). A követség munkatársai Budapesten maradtak, egy nő kivételével, akit rábeszéltek, hogy menjen haza. Tudták, hogy ha elhagyják az országot, a védeneciknek esélyük

sem marad és minden mentési munka hiábavaló lett volna, a biztonságukat csak így tudták garantálni.

Ettől kezdve a szovjet hadsereg Budapestre jutásáig a követség minden munkatársa állandó félelemben élt. Több időt töltöttek a földalatti óvóhelyeken, mint a felszínen. A város különböző pontjain szétszóródva gyorsan elveszítették egymással a kapcsolatot (Metzler, 2020). Per Anger az Úri utcában húzta meg magát Von Berg grófnőnél. Csak azért maradhattak életben, mert a házban korábban konzerveket rejtettek el; egyébként a hivatalos élelmiszeradag naponta egy tál híg levesre volt elég (Jangfeld, 2014).

Per Anger 1945. január 10-én találkozott utoljára Wallenberggel. Arra kérte Wallenberget, hogy fejezze be a működését és maradjon a város budai oldalán, különben életét nagy veszély fenyegeti. Wallenberg nem volt hajlandó megszakítani a tevékenységét (Jangfeld, 2014; Jones, 2017; „Raoul Wallenberg – A Man, who made a difference. The right man for the job”, 2020). Azt válaszolta, hogy „Nincs más választás számomra. Elfogadtam ezt a megbízást, és soha nem térhetnék vissza Stockholmba anélkül, hogy ne tudnám, mindent megtettem, amit emberi erővel meg lehet tenni a lehető legtöbb zsidó megmentése érdekében” („Raoul Wallenberg – A Man, who made a difference. The right man for the job”, 2020; Lester, 1982).

A Vörös Hadsereg végül 1945. január 13-án vonult be Budapestre. A városban a náci megsemmisítő műveleteket körülbelül 124000 zsidó élte túl. Per Anger szerint Wallenberg legalább százezret mentett meg közülük. Mások szerényebben azt állítják, hogy legalább húszezer ember köszönheti neki és más követségeken dolgozó tisztviselőknek az életét (Kershaw, 2010).

1945. január 17-én Wallenberget a szovjet tisztok letartóztatták és őrizetbe vették (később Moszkvába vitték, abban a reményben, hogy Svédországban élő szovjet disszidensekre cserélik). A sorsát a mai napig homály fedi (Metzler, 2020; Jones, 2017).

Nem sokkal ezután Per Angert is őrizetbe vették, de három hónappal később szabadon engedték (Huttenbach, 2003).

A svéd követség többi munkatársát is szovjetek "őrizetbe vették" egy ideig – miként Danielsson mondta: „Elhoztak, csak azt nem tudom, hogy a foglyuk vagyok, vagy a védelmükbe vettek”. – , amíg Moszkvából nem rendelkeztek a hazatérésük felől.

1945. április 18-án a svéd követség munkatársai Ivan Danielsson vezetésével hazaérkeztek Svédországba (Metzler, 2020). A követség mind a tizennégy munkatársa hazatért. Egy ember hiányzott: Raoul Wallenberg (Jones, 2017; „Per Anger: Raoul Colleague in Budapest, 2017).

8. A háborút követő évek

A háború befejeztével Per Anger hozzálátott Wallenberg felkutatásához. Meg volt arról győződve, hogy szovjet fogságban tartották („About Per Anger”, 2020; Metzler, 2020; Matz, 2015; Rodman, 2009). Az évek során ő volt a keresés egyik vezető alakja, és hozzájárult ahhoz, hogy Wallenberg tetteit az egész világ megismerjék (Metzler, 2020; Huttenbach, 2003).

Anger ott volt, amikor barátját elhurcolták a szovjet katonák. Életének hátralévő részében Anger elkötelezett volt annak felkutatásában, hogy minél többet kiderítsen Wallenberg sorsáról (The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2020). Minden alkalmat megragadott, hogy

megtudja az igazságot: életben van Wallenberg? Ha igen, hol van? Meghalt Wallenberg? Ha igen, hol hunyt el? Anger szüntelenül és fáradhatatlanul dolgozott. 1989-ben a Kremlben személyesen tette fel Wallenberg hollétéről a kérdést Mihail Gorbacsov elnöknek, aki unottan, morcosan visszautasította (Huttenbach, 2003). A szovjet vezető érdektelenséget tanúsított, és arra utalt, hogy "nem volt hatásköre eljárni a K.G.B. tevékenységével kapcsolatban" (Metzler, 2020).

Per Anger rengeteg időt fordított arra és nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy kiderítse, hová vitték a barátját és mi történt vele. De próbálkozásai falakba ütköztek, a szovjet tisztviselők többször elutasították és úgy tettek, mint ha semmi tudomásuk nem lenne a történekről. A keresés során, 1989-ben Anger kihallgatott egy telefonmelléken folyó beszélgetést, amikor is Helmut Kohl nyugat-németországi kancellár telefonon kérte Mihail Gorbacsov szovjet vezetőt, hogy „hagyja az öreget menni. " Gorbacsov soha nem válaszolt (Lewis, 2002).

Végül 2000-ben az orosz állam kijelentette, hogy Wallenberg fogsága idején meghalt, de nem fűztek magyarázat ahhoz, hogy mikor, hogyan és milyen körülmények között (Jones, 2017).

Anger 1945-ben visszatért Svédországba (Rodman, 2009) és folytatta diplomáciai pályáját több országban is, például Etiópiában, Franciaországban, és az Egyesült Államokban (Huttenbach, 2003).

1946-ban Per Anger a svéd követségnél, Kairóban teljesített diplomáciai szolgálatot (Kaplan, 2018).

1955 és 1961 között Anger a svéd nagykövetség munkatársaként dolgozott Bécsben („Per Anger: Raoul Collegague in Budapest”, 2017).

1970-ben a svéd nemzetközi segélyprogram vezetője lett. A későbbi években nagykövetként szolgált Ausztráliában, Kanadában és a Bahamákon (Huttenbach, 2003; The Editors of Encyclopaedia Britannica, 2020).

1980-ban nyugdíjba vonult.

Per Anger egykori budapesti svéd attasé, aki az 1992-es Wallenberg-kiállítás alkalmából Budapesten járt, elmondta, hogy egészen addig, amíg Wallenberg szolgálati útlevele vissza nem került Stockholmba, és ő kézbe nem vehette, attól félt, hogy talán nem volt szabályszerűen meghosszabbítva Raoul Wallenberg eredetileg csak fél évre kiadott diplomáciai útlevele. „És talán ezért vitték el a szovjetek”, de később meggyőződhetett róla, hogy a budapesti svéd követség nem követett el mulasztást, Wallenberg letartóztatásának nem holmi adminisztratív mulasztás volt az oka (Szabó, 2011).

9. Halála

Per Anger svéd diplomata 2002. augusztus 25-én, Stockholmban, 88 éves korában hunyt el (Huttenbach, 2003; „Per Anger”, 2002). Felesége, Elena és három gyermeke gyászolta (Lewis, 2002). Halálát agyvérzés okozta (Jones, 2017).

Per Angernek köszönhetően a második világháború idején több tízezer magyar zsidó menekült mega náci haláltáborokba való deportálástól. Több mint ötven évig fáradhatatlanul (ha sikertelenül is) dolgozott azon, hogy a háborút követően megtalálja barátját és munkatársát, Raoul Wallenberget (Huttenbach, 2003; „In memoriam: Ambassador Per Anger”, 2003; Rodman, 2009; „Swedish Diplomat Who Rescued Jews – Per Anger”, 2017).

Halálakor az újságok világszerte felidéztek a hős diplomata emlékét, egy újság „a háború egyik legnagyobb hőségének” nevezte (Jones, 2017).

10. Díjai, kitüntetései

1982-ben Anger „Világ Igaza” díjat kapott Izrael államtól és a Yad Vashem Holokauszt Múzeumtól, amiért nem zsidóként saját élete kockáztatásával mentett zsidókat a második világháború idején a náci németek elől. Neve becsületfalra került az Igazak Kertjében a jeruzsálemi Yad Vashem Holokauszt Múzeumban (Jangfeld, 2014; Lewis, 2002). Jeruzsálemben az Igazak sugárútján fát ültettek a tiszteletére. 2000-ben tiszteletbeli izraeli állampolgárságot kapott (Lewis, 2002; „In memoriam: Ambassador Per Anger”, 2003).

1995 novemberében a Magyar Köztársaság Érdemrendjével tüntették ki, amelyet a magyar államfő, Göncz Árpád adott át neki. 1996 szeptemberében a Svéd Zsidó Tanács tüntette ki (Metzler, 2020).

1996-ban megkapta a Michigani Egyetem Wallenberg érmét (Jones, 2017).

2001 júniusában az Amerikai Svéd Történeti Múzeum a "Raoul Wallenberg szellemiségének Humanitárius Díja" elismerésben részesítette, 2002 áprilisában pedig Göran Persson svéd miniszterelnök a háború alatt és után végzett tevékenységéért adományozta Angernek az "Illis Quorum Meruere Labores"-t.

1996-ban az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeum kiadta Per Anger első kézből tett vallomását, a Raoul Wallenberggel Budapesten: A magyarországi háborús évek emlékei címmel. A múzeummal közös magyar kiadás 1999-ben látott napvilágot. A könyvet Tom Lantos kongresszusi képviselő látta el előszavával (Jangfeld, 2014; „In memoriam: Ambassador Per Anger”, 2003).

Számos hősiességéért elismeréseként Per Angernek emléket állítottak a „Csendes bátorság” című népszerű könyvben (Jones, 2017).

11. Per Anger emlékére

1945. májusában a stockholmi izraelita hitközség köszönetét fejezte ki Ivan Danielssonnak és a budapesti svéd követség munkatársainak kiemelkedő humanitárius tevékenységükért, amelyet a magyar zsidók megmentése érdekében fejtettek ki (Jangfeld, 2014).

A svéd kormány 2004-ben alapította a Per Anger-díjat, Per Anger nagykövet emlékének tiszteletére. E magas elismerést évente egy-egy személynek vagy csoportnak ítélik oda, akik kimagasló humanitárius tevékenységet folytatnak, elkötelezettek a demokrácia és a szabadság megteremtése ügyéért, s emiatt példaképként kívánnak állítani a mai társadalom –elsősorban a fiatalok– elé. A nemzetközi díjra jelöltek közül a Forum for Living History Forum svéd szervezet választja ki a díjazottakat („About Per Anger”, 2020; „The Swedish Per Anger Prize”, 2005).

Maga a díj egy emberi szív súlyú és formájú ezüstplakett, valamint 200.000 svéd korona.

A Forum for Living History svéd szervezet elsőként Gennaro Verolino, a budapesti vatikáni nunciátúra első titkárát részesítette az elismerésben. Nem véletlen, hogy az egykor Budapesten

együtt dolgozó két diplomata neve 60 év elteltével újra egymás mellé kerül. Per Anger sohasem mulasztotta el, amikor saját budapesti zsidómentő akcióiról hivatalosan nyilatkozott vagy barátai, családtagjai előtt beszélt, hogy nagy szeretettel kihangsúlyozza az apostoli nunciátúra, különösen is Msgr. Verolino bátorságát, emberségét és küzdelmeit a zsidók megmentéséért. Így érthető, hogy a Per Angerről elnevezett díj létrehozásakor az özvegye azt kérte a svéd kormánytól, hogy az első kitüntetett Msgr. Gennaro Verolino legyen. A nyilasok 1944. októberi hatalomátvételét követően a magyarországi pápai nagykövetség, XII. Pius pápa személyes támogatásával és Mons. Verolino gyakorlati irányításával, haladéktalanul megkezdte az elhurcolás előtt álló zsidók mentését. A diplomáciai képviselő budavári épületében – a legnagyobb titokban – 200 rászoruló rejtegettek hónapokon át. Emellett, kiváló találékonysággal, Újpesten 12 önálló házat béreltek ki, melyeket a vatikáni zászló kitűzésével követségi épületté nyilvánítottak, így biztosítva a védelmet a benne lakóknak. Ezekben a házakban 3.000 zsidó talált menedéket. Mintegy 12 ezer oltalomlevelet adtak ki a nunciátúra e célra felállított külön irodájában, mely az akkori nemzetközi jog alapján az útlevelel egyenértékű dokumentum volt (Vatikáni Rádió, 2004). Gennaro Verolino a díjat 99 éves korában, halála előtt egy évvel vehette át („Gennaro Verolino”, 2004).

2005-ben Arsen Sakalovot, a Chechnya Justice projekt koordinátorát tüntették ki Per Anger-díjjal a csecsenföldi konfliktus kapcsán az emberi jogi visszaélések áldozatainak igazságszolgáltatásáért tett erőfeszítése miatt. Arsen Salakovot a Per Anger díjra a svéd Helsinki Bizottság jelölte („The Swedish Per Anger Prize”, 2005).

Elismerésben részesült még a továbbiakban Aliaksandr Bialitski (2006), Organizaci6n Femenina Popular (2007), Bishop Sebastian Bakare (2008), Brahim Dahane (2009), Elena Urlaeva (2010), Narges Mohammadi (2011), Sapiyat Magamedova (2012), Justine Ijeomah (2013), Rita Mahato (2014), Islena Rey Rodríguez (2015), Abdullah al-Khateeb (2016), Gégé Katana Bukuru (2017), Teodora del Carmen Vásquez (2018), Najwa Alimi (2019) and Intisar Al-Amyal (2020) („About Per Anger”, 2020).

Wác Katalint Magyarország köztársasági elnöke Áder János a Magyar Érdemrend Lovagkeresztjével tüntette ki 2019. március 15-e alkalmából a magyarországi holokauszt áldozatainak és hőseinek emlékét megőrző, valamint Raoul Wallenberg svéd diplomata bátor tetteinek széles körű megismertetését szolgáló tevékenysége elismeréseként.

Wác Katalin Budapesten született. Édesanyjával és bátyjával Raoul Wallenberg mentőakciója révén élte túl a vészkorszakot. Kate a háború után érkezett Svédországba. A kezdetektől elkötelezetten és önzetlenül dolgozott a magyar holokauszt megismertetése, Raoul Wallenberg és a hozzá hasonló embermentők: Per Anger, Nina és Waldemar Langlet, Monsignore Verolino és Giorgio Perlasca hősie tettei emlékének ápolása érdekében („Magyar állami kitüntetések átadása március 15-ei nemzeti ünnepünk alkalmából”, 2019).

A Per Anger díjon kívül több építészeti emlék is tisztelg a svéd diplomata előtt.

Különleges jelentőségű a budapesti Dohány utcai Zsinagóga udvarán található temető, zsidó szokás szerint ugyanis a temetőket nem helyezik zsinagógák mellé. A Wesselényi utcára néző temető azonban a második világháború körülményei közt, szükségből jött létre. Az eredeti tervek szerint egy vízmedence került volna a Dohány utcai Zsinagóga, a Zsidó Múzeum és a Hősök temploma közti területre. Dohány utcai Zsinagóga lett az egyetlen a világon, amelynek kertjében temető van. A zsidó vallás nem engedi meg a holttestek kihantolását és nem engedi

meg a zsinagógában vagy annak közvetlen szomszédságába való temetkezést, a budapesti gettó áldozatainak többsége a vallás kihantolást és a testek vagy csontok áthelyezését tiltó, erősebb törvénye miatt maradhatott a templom kertjében. A közelmúltban kis parkkal egészítették ki a temetőt, melyben az 1. képen látható emlékmű őrzi a számtalan életet megmentő Raoul Wallenberg, Giorgio Perlasca és Per Anger nevét („Temető”, 2020).

1. kép. *A Dohány utcai Zsinagóga udvarában lévő temetőben emlékmű őrzi a számtalan életet megmentő Raoul Wallenberg és Per Anger nevét. A Dohány utcai Zsinagóga honlapja. Forrás: http://www.dohany-zsinagoga.hu/?page_id=29*

A volt Svéd Királyi Követség kerítésén, Budapesten, a XI. kerületben a Minerva utca 3/b. alatt található Czinder Antal domborműve, mely 1994-ben, a Raoul Wallenberg Alapítvány megbízásából készült („R. Wallenberg, P. Anger, C. I. Danielsson”, 2020). Rajta felirattal: „A volt Svéd Királyi Követség 1944. A vészidőszak idején Carl-Ivan Danielsson, Raoul Wallenberg, Per Anger svéd diplomaták itt kezdték el megszervezni humanitárius tevékenységüket, melynek során zsidó üldözöttek ezreit sikerült megmenteni. Raoul Wallenberg Alapítvány 1994” (2. kép).

Bizton állítható, hogy a Wallenberg-küldetés, melynek során zsidókat mentettek meg a deportálástól, nem valósulhatott volna meg, ha Wallenberg nem kapta volna meg a teljes támogatást a Svéd Követségtől és Per Angertől. Anger önzetlen együttműködése vezette sikerre Wallenberget (Jones, 2006). A mentőakció kulcsfigurája Anger volt (Huttenbach, 2003).

2. kép. Czinder Antal domborműve a volt Svéd Királyi Követség kerítésén, Budapesten, a XI. kerületben a Minerva u. 36/b. alatt. A Köztérkép honlapja.
<https://www.kozterkep.hu/16761/r-wallenberg-p-anger-c-i-danielson>

12. Baráti kapcsolatai

Per Anger nyilatkozataiban, baráti beszélgetései alkalmával mindig tisztelettel beszélt barátairól, munkatársairól, és saját hősi cselekedeteit háttérbe szorítva méltatta mások önfeláldozó tetteit. „Raoul Wallenberg nem volt a hagyományos értelemben vett hőstípus, viszont nem ismert félelmet, ügyesen tárgyalt és jó szervező volt” – jellemezte Per Anger Raoul Wallenberget. „Továbbá Wallenberget háttére és neveltetése egyedülálló képességekkel ruházta fel” („Raoul Wallenberg – A Man, who made a difference”, 2020).

Per Anger egy másik alkalommal Wallenbergről: „Meg voltam győződve arról, hogy senki nem képes jobban ellátni a megbízást, mint Wallenberg; rendkívül találékony és hidegfejű volt, jól tudott motiválni. Ezen felül nagyon jól beszélt nyelveket és megalapozott tudással rendelkezett a magyar ügyeket illetően. Nagy idealista volt és melegszívű ember” (Schult, 2009).

Per Anger svéd diplomata visszaemlékezése szerint a Gestapo elől bujkálva Szent-Györgyi Albert elég korán a svéd követségre menekült, később svéd állampolgárságot is kapott. Szent-Györgyi egy Kruchina Viktornak írt levelében megköszöni a segítségét azért a közbenjárásért, amelynek eredményeképpen a svéd követség menedékjogban részesítette őt. A postai küldeményeket ellenőrző Gestapo ebből a levélből azonnal megtudta, hol bujkál az általuk keresett tudós. Ezt egy együttműködni szándékozó német tiszt ezt Per Anger tudomására hozta, így a biztonságos svéd követségről is mihamarabb menekülniük kellett. Per Anger, diplomata kocsijának csomagtartójában takaróval letakarva csempészte ki a Szent-Györgyi-házaspárt az épületből („El akarta fogni Hitler a titkos missziót vállaló Szent-Györgyit”, 2016). Másnap a nácik, mivel nem találták meg Szent-Györgyit, kifosztották és szétrombolták a követséget. Biztonsági okokból feleségével szétváltak, mert nagyon kockázatos lett volna együtt rejtőzködniük tovább. Szent-Györgyit Per Anger a követségről egy pesti lakásba („Titkos

katonai küldetése lehetett Wallenbergnek”, 2013), majd mivel úgy nézett ki, hogy Buda esik el először, a saját Úri utcai lakóhelyére vitte Budára, abban reménykedve, hogy hamarabb érnek oda a szovjetek. Itt bujkált másokkal együtt Libik György Szent-Györgyi veje is, aki sok ember megmentésében segített, sokszor sofőrként segédkezett a svédeknek.

Per Anger svéd attasé, közeli barátja és sporttársa volt Szent-Györgyi Albert vejének, Libik Györgynek. Libik írja könyvében, hogy többször ebédelt náluk, Rózsadombi villájukban Szent-Györgyivel együtt ő is. Később Libik könyvéhez (Üzenet a lesiklásból) Per Anger írta az előszót (Tasiné Csúcs, 2019).

Ki volt Per Anger? Barátai, segítői és a magyar zsidóság tudja, ki volt ő valójában, mert miként a „Világ Igaza” díjjal járó plaketten – mellyel Per Angert is kitüntették – szerepel: „Aki megment egy életet, egész világot ment meg.” (Jangfield, 2014).

Irodalomjegyzék

1. A Dohány utcai Zsinagóga honlapja. (2020). *Temető*. Letöltés dátuma: 2020. szeptember 11. Forrás: http://www.dohany-zsinagoga.hu/?page_id=29
2. Bartrop, P. R. (2016). *Resisting the Holocaust: Upstanders, Partisans, and Survivors*. Santa Barbara, California: ABC – CLIO.
3. Dick, M. (2019). Raoul Wallenberg: The Making of an American Hero. In Kohen A. & Steinacher, G. (Szerk.), *Unlikely Heroes: The Place of Holocaust Rescuers in Research and Teaching* (110-138.). University of Nebraska Press.
4. The Editors of Encyclopaedia Britannica.(2020). *Per Johan Valentin Anger*. Letöltés ideje: 2020. augusztus 27. Forrás: <https://www.britannica.com/biography/Per-Johan-Valentin-Anger>
5. Forum for Levande Historia. (2020). *About Per Anger*. Letöltés dátuma: 2020. augusztus 21. Forrás: <https://www.levandehistoria.se/english/about-us/anger-prize/about-anger>
6. Forum for Levande Historia. (2004). *Gennaro Verolino*. Letöltés dátuma: 2020. szeptember 17. Forrás: <https://www.levandehistoria.se/english/about-us/anger-prize/prize-winners/2004-gennaro-verolino>
7. Huttenbach, Henry R. (2003). In memoriam Per Anger, 2003. *Journal of Genocide Research*5(2), 191.
8. Houghton, D. P. (2014). *Political Psychology: Situations, Individuals, and Cases*. New York, NY: Rotledge.
9. Institute for the Study of Rescue and Altruism in the Holocaust honlapja. (2017). *Swedish Diplomats Who Rescued Jews – Per Anger*. Letöltés dátuma: 2020. szeptember 14. Forrás: <https://www.holocaustrescue.org/swedish-diplomats-who-rescued-jews>
10. Jangfeld, B. (2014). *Raoul Wallenberg élete*. Budapest, Magyarország: Park Könyvkiadó.
11. Jones, A. (2006). *Genocide: A Comprehensive Introduction*. Abingdon, England: Taylor & Francis e – Library.
12. Jones, R. (2017). Per Anger – Man of courage and compassion. *Infinite Fire*. Letöltés dátuma: 2020. július 24. Forrás: <http://infinitefire.org/info/per-anger-man-of-courage-and-compassion/>
13. Kaplan, N. (2018). Per Anger – An Angel in dark period. Letöltés dátuma: 2020. szeptember 14. Forrás: <http://ourpassports.com/per-anger-angel-dark-period-time/>

14. Kershaw, A. (2010). Raoul Wallenberg: the lost hero. Letöltés dátuma: 2020. szeptember 9. Forrás: <https://www.express.co.uk/expressyourself/209578/Raoul-Wallenberg-the-lost-hero>
15. Köztérkép Mozgalom honlapja. (2020). R. Wallenberg, P. Anger, C. I. Danielsson. Letöltés dátuma: 2020. június 4. Forrás: <https://www.kozterkep.hu/16761/r-wallenberg-p-anger-c-i-danielson>
16. Lester, E. (1982). *Wallenberg – The Man in the Iron Web*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice – Hall, Inc.
17. Levine, P. A. (2015). Sweden Expands Asylum. In Peter Hayes (Szerk.), *How Was It Possible? – A Holocaust Reader (770-788.)*. University of Nebraska Press.
18. Lewis, P. (2002). Per Anger, 88, a Diplomat Who Helped Jews, Is Dead. *New York Times*, 169(52.537), 23. p.
19. Magyarország Stockholmi Nagykövetsége honlapja. (2019). *Magyar állami kitüntetések átadása március 15-ei nemzeti ünnepünk alkalmából, 2019. március 13.* Letöltés dátuma: 2020. június 14. Forrás: <https://stockholm.mfa.gov.hu/search?q=per+anger>
20. Matz, J. (2012). Sweden, the United States and Raoul Wallenberg’s Mission to Hungary in 1944. *Cold War Studies*, 14(3), 97 – 148.
21. Matz, J. (2015). „All Sign Indicate that Gestapo Agent Murderer Him”: Soviet Disinformation, the Katyn massacre and the Raoul Wallenberg Case, 1945 – 7. *The International History Review*, 38(1), 148-173.
22. Metzler, D. (2020). Jewish Virtual Library. (2020). *Per Anger*. Letöltés dátuma: 2020. augusztus 11. Forrás: <https://www.jewishvirtuallibrary.org/per-anger>
23. Múlt-kor történelmi magazin. (2013). *Titkos katonai küldetése lehetett Wallenbergnek*. Letöltés dátuma: 2020. augusztus 24. Forrás: https://mult-kor.hu/20130624_titkos_katonai_kuldetese_lehetett_wallenbergnek
24. Múlt-kor történelmi magazin. (2016). *El akarta fogatni Hitler a titkos missziót vállaló Szent-Györgyit*. Letöltés dátuma: 2020. szeptember 22. Forrás: <https://mult-kor.hu/el-akarta-fogatni-hitler-a-titkos-missziot-vallalo-szent-gyorgyit-20160916>
25. *Per Anger: Raoul Colleague in Budapest*. (2017). Letöltés dátuma: 2020. szeptember 15. Forrás: <https://referens.wordpress.com/2017/12/29/57-2017-per-anger-raouls-colleague-in-budapest/>
26. Plunka, G. A. (2012). *Staging Holocaust Resistance*, New York, NY: Palgrave Macmillan.

27. Raskin, R. (2009). From Leslie Howard to Raoul Wallenberg: the transmission and adaptation of a heroic model. *A Danish Journal of Film Studies*, (28), 87 – 106.
28. Rodman, D. (2009). Politics, History and Culture. *Israel Affairs*, 7(3), 305 – 314.
29. Schult, T. (2009). *A Hero's Many Faces – Raoul Wallenberg in Contemporary Monuments*. Basingstoke, England: Palgrave Macmillan.
30. Stichting Justice Initiative. (2005). *The Swedish Per Anger Prize*. Letöltés dátuma: 2020. szeptember 10. Forrás: <https://srji.org/en/about/awards/peranger/>
31. Svédország hivatalos webhelye. (2020). *Raoul Wallenberg – A Man, who made a difference. The right man for the job*. Letöltés dátuma: 2020. augusztus 21. Forrás: <https://sweden.se/society/raoul-wallenberg-a-man-who-made-a-difference/>
32. Szabó, T. (2011). *Wallenberg svéd diplomata meggyilkolása*. Letöltés dátuma: 2020. július 14. <http://mek.oszk.hu/09600/09621/pdf/wallenberg.pdf>
33. Szent-Györgyi, A. (1963). Lost is the Twentieth Century. *Annual Review of Biochemistry*, 32(1), 11.
34. Tasiné Csúcs, I. M. (2019). *Szent – Györgyi Albert politikai és közéleti tevékenysége Magyarországon*. EKE Eger.
35. The Telegraph. (2002). *Per Anger*. Letöltés dátuma: 2020. augusztus 18. Forrás: <https://www.telegraph.co.uk/news/obituaries/1405555/Per-Anger.html>
36. Yad Vashem (2020). *I Am MyBrother's Keeper – A Tribute to the Righteous Among the Nations*. Letöltés ideje: 2020. augusztus 27. Forrás: <https://www.yadvashem.org/yv/en/exhibitions/righteous/anger.asp>
37. Yahil, L. (2011). Raoul Wallenberg – His Mission and his activities in Hungary. In Marrus Michael R. (Szerk.), *The Nazi Holocaust – The end of Holocaust* (398 – 444.). Meckler Corporation.
38. Vatikáni Rádió. (2004). *Pintér Gábor beszámolója a svéd kormány Per Anger Díjáról*. Letöltés dátuma: 2020. augusztus 25. Forrás: http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2004/10/01/pint%C3%A9r_g%C3%A1bor_prel%C3%A1tus_besz%C3%A1mol%C3%B3ja_a_sv%C3%A9d_korm%C3%A1ny_per_anger_d%C3%ADj%C3%A1r%C3%B3l/ung-17153
39. Wallenrod, R. (2007). *Encyclopaedia Judaica*. 2. kiadás. Letöltés dátuma: 2020. augusztus 12. Forrás: <https://library.osu.edu/projects/hebrew-lexicon/01294-files/01294200.pdf>

40. (2003). Obituary: In memoriam: Ambassador Per Anger. *Journal of GenocideStudies*,17(1), 246. Letöltés dátuma: 2020. június 23. Forrás: <https://muse.jhu.edu/article/43134>
41. 1. kép. *A Dohány utcai Zsinagóga udvarában lévő temetőben emlékmű őrzi a számtalan életet megmentő Raoul Wallenberg és Per Anger nevét.* Letöltés dátuma: 2020. szeptember 11. Forrás: http://www.dohany-zsinagoga.hu/?page_id=29
42. 2. kép. *Czinder Antal domborműve a volt Svéd Királyi Követség kerítésén, Budapesten, a XI. kerületben a Minerva u. 36/b. alatt.* Letöltés dátuma: 2020. június 4. Forrás: <https://www.kozterkep.hu/16761/r-wallenberg-p-anger-c-i-danielson>